

DUGONICS ANDRÁS

Tegyük magunk elé Dugonics András könyvét, az *Etelká*-t. A legelső sorokból kiderül: a honfoglalás koráról szól a könyv, és az országban való berendezkedésnek, a vezérek tartományainak száraz leírásával kezdődik. E sorokhoz lapalji jegyzet csatlakozik: tudóskodó jegyzet, mely a szöveg történetírói hitelét hivatott emelni. Ez így kezdődik: „Magyarországban egynéhány vármegyénknek elejeiket Árpád ideire vihettük... mint Anonymus megírta.” Tudóskodó, szinte archeologikus célzattal megírt honfoglaláskori tárgyú elbeszélés van előttünk, gondolja az olvasó, de a jegyzet utolsó mondata szöveget üt a fejébe: „A szükség úgy hozván magával, Vár megyéinknek régi szer tartásait meg-változtatta második József Császár 1785-ik Esztendőben” (3. l.). Itt már valami politikai célzást gyanít az olvasó, s ezért nagyjából így összegezi a legelső lapok tanulságát: a fenti szövegben *honfoglaláskori elbeszélés* kezdődik, alatta, a jegyzetben, *történetírói tudóskodás* tűnik fel, ez alatt pedig, a lapalji jegyzetnek is a mélyén valami aktuális *politikai célzat* bujkál. Azután feljebb tekint, s a szöveg fölötti fejlécként kis képeket lát: az egyik egy téglafalak fölé tornyosuló, már fűvel benőtt vármotot ábrázol, a másik két kis medaillonformába foglalt páros mellképet mutat: az egyik egy sisakos hőst, aki Árpád, a másik egy jóképű, 18. századi divat szerint dekoltált hölgycé, akinek neve szintén oda van írva: Világos-nak hívják. Valami regényesség is bujkál itt a honfoglaláskori, tudóskodó és politikai célzatú regényben, sejtí az olvasó, és ebben a sejtelmében megerősíti a kedves, nem mindennapi címlapkép is: itt egy igen csinos, harangszoknyás, medaillonos, nyakékes, dekoltált és jól fésült fiatal hölgy tekint jobb felé egy kissé elfogódottan álló férfiúra (ez azért áll ily ügyetlenül, mert jobbával egy buzogányt fog, balját a kard markolatán nyugtatja), s kettejük közt egy kis csonka kópillér van; rajta egy csákó, s e csákó mögött egy keresztes markolatú kard, beleszúrva a pillérbe; ám a kard markolatja már egy a háttérben emelkedő domb tetején terpeszkedő vármot rajzáig vezetí fel a tekintetet, a vármot pedig — omladozó bástyákkal, füves-fás falakkal — a felhős égbe nyújtózik, mintha a viharfelhős magyar égboltot, romos romantikát, kardos hazafiasságot és kedveskedő szerelmi kettőst egyazon képen, egyazon pillanatban kívánnák ábrázolni. Az olvasó itt már a fejét csóválja, mondván: ez már romantika. Pedig nem az. Ha letakarjuk a címlapkép alsó felét, csak a dombot, a vármotot és a felhős eget látjuk, s azt mondjuk rá: romantika; ha a felső részét fedjük el: csak a kedves, divatosan öltözött szerelmespárt látjuk, s erre inkább azt mondjuk, hogy: rokokó. Ilyen is, olyan is ez a kép: a rokokó és a romantika együtt van jelen rajta, anélkül, hogy különösebb gondot okozott volna ez egyveleggel az olvasónak, aki akkor igazán jámbor volt.

Áruljuk el: ez a címlapkép az *Etelka* című regény legutolsó jelenetét ábrázolja, a regény utolsó szavai szerint ezt: „Hogy pedig annak a nagy istennek (ki őket [ti. Etelét és Etelkát] a sok veszedelemből kiségitette) örök hálát adjanak, köből egy oltárt építettek Rákos mezején. Fölibe szúrták Attilának kardját. Melléje faragtatták Etelének buzogányját s kalpagját. Az oltárnak azon lapjára, mely Buda felé fordult, e szavakat vésették: A MAGYAROK ISTENÉNEK.”

Ez a vége a regénynek, melynek első sorairól már beszéltünk.

Ezt aligha tudja az az olvasó, aki nem jutott el a könyv végére, és így nem is veheti Dugonics szemére, hogy a Rákos mezején épített oltár Buda felől nézve nem kerülhet romantikus vármotok előterébe. E fikció azonban mégis elgondolkozott, s egy oly költői képet juttat eszünkbe, mely évtizedekkel később is ehhez hasonlóan, de nagyobb erővel dobbantotta meg a szíveket, Berzsenyi sorait: „Sok századoknak zivérvaratarja közt Rongált Budának tornyai állanak”. Dugonicsnak előkelő helye van e romantikus képzet előkészítői között. A Világos várát ábrázoló képről a könyv bevezetésében maga írta: „e rajzzal is örök emlékezetét akartam adni eme világ csudálta szép várnak, melynek töredékjein a gyíkok futkosnak, a hollók kráknognak és a baglyok huhognak, holott ennek előtte vitéz magyaraink nagy gyönyörűségben, nagy vigasságban éltenek”.

Mindez együttvéve elég sok és bizony vegyes, bajosan összeegyeztethető elem: honfoglaláskori elbeszéléstárgy, tudós-oktató igény, a jelenből belevitt politikai tendencia, ugyane jelen társadalom és divat szerinti szerelmi históriával, romemlékekkel és egy erős nacionalista érzületet sugárzó „magyarok istenével”. S a bizarr egyveleget még inkább érzi az olvasó, amikor, mindjárt a földrajzi leírás után,

arra tér át a szerző, hogy Árpád különösen kedvezett Hubának, mert szeretete lányát, Világost, és bizony — idézem „Szégyenlették Vénushoz hajlott lány Fejedelmeknek meg-üszögöltt erkölcsét a Márssal társalkodó kemény Magyarok”. A szerelmes, lágyszívű, iszákos, ingatag Árpád fejedelem alakját, mint jellemrajzot a kortársi jámbor olvasó nemigen kifogásolta még, de a későbbi, aki már csak romantikus szobor pózban tudja elképzelni Árpádot, hősné és semmi másnak, bizony rossz néven venné az irodalomtörténésztől, ha nem bírálná meg ezért szigorúan Dugonicsot. Hát meg is bírálták. S kapott kritikát — utóbb — főhősének, Etelkának ez „igen ritka magyar Kis asszony”-nak jellemképe miatt, és mert ő hol szentimentálisán ájlozik a szemérmertességtől, hol pedig úgy káromkodik, mint egy feletébb illetlen módorú piaci kofa. Hiányzik a jellem egysége és ennek megfelelően a nyelvi egység is: a népnyelvnek az a pazar készlete, melyet Dugonics szerzetesregényében, szinte öncélú füzérekbe fonódik, egy-egy ömledező beszédű hős vagy hősnő ajkán, nincs igazi, regénybeli, művészi funkciója. Dugonics nem követ művészi célokat, nem keres népiességével formahagyományt, mint Faludi Ferenc tette, hanem inkább anyagi hagyományokat ment, gyűjt és propagál (Horváth J.).

Ezek után azt híhetnők, hogy a könyv, lévén bizarr zagyvaság, senkinek sem kellett. Tudjuk viszont, hogy éppen ellenkezőleg: az Etelka hozta meg az első magyar könyvsikert, az 1788-ban megjelent könyv 1000 példányát két év alatt szétkapkodták, hamarosan második, majd harmadik kiadására is sor került. Egyáltalán nem túlzás azt mondanom, hogy könyv olvasására tanítani meg a magyarokat Jókai előtt igazában Dugonicsnak sikerült.

Vajon arathat-e ilyen osztatlan sikert egy művészi szempontból teljesen elhibázott alkotás? Alig hihető. Osztatlan sikerről beszéltem, számba véve a legkényesebb ízlésű kortársakat is. Mennyire jellemző a kor legnagyobb írójának, az írás igazi szakértőjének, Kazinczynak ingadozása, majd egyre pozitívabb állásfoglalása, mikor Dugonicsról beszél! 1788-ban, kocsin ülve, mohón nyitotta ki az Etelkát, nagyon megörült neki, mert hazafiúi elragadtatást, ősiekre jellemző fenséges együgyűséget remélt tőle, ámde hamar elszomorodott, írja Ráday Gedeonnak, „midőn a legízletlenebb galantériát, a legalacsonyabb popularitást s gyermeki affectatiót, hogy Magyar vagyok, találta(m) benne”. Ez bizony lesújtó, ez az ítélet rögvest rátalált a bizarr, összehangolhatatlan, rikkító egyvelegre. Csakhogy két évvel később, az Etelka második kiadását jelentve be, folyóiratában, az Orpheusban már így írt: „Azok, akik úgy nézik, mint közönséges románt, mely szerelmet tanítani, vagy csak némely munkára nem született elmét egynehány unalmas óráitól dajkai dallás formán megszabadítani akar, erről a munkáról igen kancsalul ítélek. De nem ez volt az író szándéka. Ő bennünket atyáinknak régi idejekre akart visszavinni, azoknak szokásokat, életek módját, országlásokat sat. tette eleinkbe, adagiuminkat (vagyis: jeles mondásainkat) mentette meg az elveszéstől. Némelyek durvák és a mostani kényes füleket megsértik: de Árpád idejében nem éppen illetlenek. Az, aki ítélve olvas, az ilyeneken nem akad fel, hanem inkább szívére szorítja lélekben maga előtt lebegő magyar Dugonicsát.” Kazinczy érdekes módon ugyanazt értékeli most Dugonics művében, mint amit a Dugonics emlékoszlopát megéneklő Csokonai is néhány évvel később: azt az író, aki merészen behatolt — Csokonai szavával — „a feledékenységet setét barlangjába” és a „hív emlékezet”-nek felhozta a múltat, triumfálni „az idő elmulandó voltán”. Talán nem tudta — Kazinczy és Csokonai! —, hogy ez a Dugonicstól felidézett magyar előidő a történetírói hitelesség szempontjából hamis? De bizony tudták, legalábbis sejtették, különben nem írta volna Kazinczy az előbb idézett levelében, hogy ízetlen galantériát, meg nacionalista affectatiót talált a regényben. Vagy azt kell gondolnunk, hogy a nemesi-nemzeti mozgalom előnyomulásának hatására Kazinczy 1790-ben jobbnak látta mást írni, meggyőződése ellenére, mint amit 1788-ban mondott ki ugyanarról a könyvről?

Nem kell Kazinczyt hamissággal vádolni, már csak azért sem, mert ez esetben Csokonait viszont vagy tudatlansággal vagy hízelgéssel kellene vádolni: pedig a nagy költő éppoly jól tudta, mint Kazinczy, hogy Dugonics őstörténete nemigen állná ki a tudomány próbáját, azokkal a figurákkal.

Nem is abban látták ők Dugonics történelmi víziójának értékét, a „feledékenységet setét barlangjából” való történelmi evokációjának igazságát, amiben a történetíró keresné: hanem a honalapítás történetével kapcsolatos témaváltáson túl ama sajátos lelki és nyelvi viszonynak megteremtésében, mely a jelenvalót saját történelméhez, messi múltjához kell hogy fűzze, mintegy a közösség önmagát erősítő és jóleső emlékezetével.

Dugonics könyvének sikere előtt nemcsak szélesebb magyar olvasóközönség nem volt, hanem e gyér olvasóközönség fejében vajmi kevés tényszerű ismeret élt saját

nemzeti múltjáról is. A honalapítás tényét ködös módon Attila nevéhez fűzte, nemességünk ebben a hiszenben Anonymus krónikájának 1746-i kiadásáig meg is maradt. Az addigi történeti kutatás Bonfiniit vette alapul, mikor az őstörténeti részeket tárgyalta, s Bonfini Attilával indította el a magyar történelmet. Az őstörténeti kutatásban két igen jeles mű kiadása hozott korszakalkotó fordulatot: a már említett Anonymus-kiadás (1746), melyben Bél Mátyas szorgoskodott Schwandtner mellett és Sajnovics Demonstráció-ja 1770-ben. Az előbbiből az derül ki, hogy a honalapító Árpád volt — ezentúl szerepel úgy Árpád, mint a magyar történelem első kimagasló alakja. A Demonstráció-ban pedig Sajnovics János mutatta ki, hogy a magyarság a lappok és finnek nyelvével rokon. Hell Miksa továbbá, aki Sajnovicssal együtt járt Norvégiában, egyik latin nyelvű művében a magyar őshazát Karéliába tette. Így alakult ki a szaktudományban a honalapításról, a nyelvrokonságról és az őshazáról egy olyan összefüggő vélemény, melynek két első tagja mindmáig érvényes.

Nem tudjuk, hány ember gondolta át azt az összefüggést az őshazáról, a nyelvrokonságról és az árpádi honalapításról. Azt azonban tudjuk, hogy csak Dugonics látta át, zseniálisan, miféle nemzeti köztudat kialakítására nyílik lehetőség azzal, ha Árpádot az őshazával és egy távoli, de a szűkös kis magyarságot mégiscsak szélesítő rokonsággal hozza szoros, lehetőleg hatásos, regényes kapcsolatba. Ne higgyük, hogy a tényeknek ez az összekapcsolása egyszerű, könnyű művelet lett volna. Anonymust ugyan többször is kiadták latinul, de ez a szöveg a század második felében növekvő magyar nyelvű közönséghez, a nőkhöz és a polgárokhoz nem érkezett el. A nyelvrokonság ténye ellen pedig nemességünk tekintélyes része tiltakozott: méltóságát védve szólalt fel — mint a költőnek jeles Barcsay írta —, hogy „Sajnovits jármától ójjuk nemzetünket, Ki Lapponiából hurcolja nyelvünket” (Besenyeihez, 1772. márc. 24). Valljuk meg: irtóztak a halzsiros rokonságtól. De miért irtóztak volna attól Dugonics, a polgárból lett értelmiségi, aki tudta élvezni és leírni is élvezetesen a szegedi Tisza halait és halászai munkáját? Sokszor mondják, hogy Dugonics történetiszemlélete a nemesi nemzet-tudatot propagálta, ami igaz is; de sajátos módon épp akkor, amikor a nemességtől alávalónak bélyegzett halzsiros északi rokonságot szíves örömet üdvözölte és regénybe tette át, meg szoktak feledkezni arról, hogy ezt egy polgári-paraszti érzésű íróember cselekedte, egy eléggé rideg, még a Kazinczynál is finnyásabb nemesúri vélekedéssel ellentétben.

Nos, Kazinczy és Csokonai részben éppen ezt a Dugonicsot ünnepelte, azt az író, aki „atyáinknak régi idejekre” vitt vissza, mint Kazinczy írta, azt az író, aki „a feledékenységet setét barlangjából” hozta elő, elevenítette fel a múltat. Bizonyosan azt a Dugonicsot dicsérték, aki végre valami hitelesebbet mondott el a magyarság ősi idejéről, regényes főszövegben és hozzá hangolt anonymusi vagy sajnovicsi lábjegyzetekben, mint addig bárki más. Ez pedig tény: ha ma közhelynél közhelyszerűbb tudomásunk van az Árpád nevéhez fűződő honfoglalásról és a finnekkel, lappokkal való nyelvrokonságról, az a széles közvéleménybe Dugonics regényes találmányán keresztül hatolt be legelőször. És ha az Attila-témának pusztán költőivé tétele, a szorosan nemzetitől való elválásztása, tehát szimbolikussá avatása annak tulajdonítható, hogy Árpád végre felváltotta Attilát; e témaváltásban; a honfoglaló személyének regényesítésében Dugonicsé volt az oroszlánrész.

A hősök cseréje a honfoglalási témán belül, a nyelv és néprokonság propagálása, az őshazával való érintkezés — mindez igen ügyes gondolati találmány, de hogyan lehet ezt elhíhetővé, a tömegek olvasmányává alakítani? Dugonics okossága és nem mindennapi írótehetsége ezen a ponton válik világossá: merészen aktualizálta a témát, mindennemű válaszfalat lebontott az ősi múlt és saját kora, jelene között, valami közvetlen érzelmi viszonyt teremtve meg a mai és az ősi között, s olvasójában, ahogy az egyre előbbre haladt az érdekes cselekményű, intrikákkal teli könyvben, valami büszke meggyőződés áradt el: lám, ezek az ősi magyarok, a dicső honfoglalók, csak olyanok voltak mint mi magunk, hibáik és főleg erényeik, szokásaik és beszédjük mind a miénk, ami megfordítva persze egyenest hízelgő: mi magunk vagyunk olyanok, mint ezek az ősi magyarok, az ő útjukat folytatjuk, mai ruhánk, mai beszédünk, mai élet szokásaink, erkölcsaink az ősiektől hitelesek. Röviden: az olvasó Dugonics korának magyar nemesébe, kiváltképp a szegedi emberbe érezhette át akkor Etele, a karjeli lovag és Etele, az igen ritka magyar kisasszony alakját, mozgását, erényeit.

Nem is kell nagyon részletezni, mennyire egy tűzről pattant 18. századi szegedi menyecske ugrik elő az őstörténeti Etele neve mögül — egész tartásával, szeszélyességével, érzékenykedésével és kemény közmondásokat pergető nyelvvel Dugonics korát és szegedi nyelvzetét hurcolja át a honfoglaló magyarok idejébe. Dugonics legtehetségesebb fiatal kutatója, a korán meghalt Kordé Imre, szépen megírta,

hogyan építette át Dugonics a regény ősi magyar világába a 18. századi Szeged pompásnál pompásabb folklorisztikus elemeit, a szegedi foglalkozások és földrajzi nevek, népi szokások és játékok tömémentelen, és valóban ízes, igazán szórakoztató vonásait, nem is kellene mást tennem, mint elmesélni, hogyan megy ki a sátorból a kertbe Etelka, megöntözni a virágokat, hogyan ül tükre elé s fésüli magát, hogyan száll meg Zoltán fejedelem a Nap-kocsmában, hogyan kerül sor Szeged címére, a kőbárányra, hogyan kapta nevét a ballagi tó, hogyan és mit mesélnek a fonóban és így tovább.

Azt világítottuk meg most, hogy mi is rejlik Kazinczy és Csokonai elismerése mögött, mi rejlik Kazinczy ama mondatában, hogy Dugonics az ősi időkre akart visszavinni bennünket és adagiumainkat megmentette az elvesztéstől. Azt a két tendenciát ismerték el tehát, mely hatásosan összeilleszkedett Dugonics regényében: egyrészt a honfoglalási témának Árpád személye és a rokonság körüli kidolgozását, másrészt az ősi múltnak és a napi jelennek gátlástalan egymásbavetítését. Amikor Kazinczy az adagiumok megmentését említi, közel jár a regény keletkezése és hatása alapelvének felfedezéséhez. Az adagium ugyanis, mely közmondást, velős mondást jelent, már a humanizmus óta nagy megbecsülésnek örvendett: úgy gondolták ugyanis, hogy a velős mondások, közmondások, szólásmódok egy régi nagy filozófiai rendszer kiszakított darabjai, mintegy maradványai egy ősi nagy bölcsességnek, mely szétszóródott. Vagyis: leszálltak a nép közé, a csak a nép közt találhatók még ismét. Természetesen a régi nagy írók, akik még közel voltak az ősforráshoz, sokat megőriztek műveikben ebből az ősi bölcsességből. Nos: *ma* a népnél és *régen* a nagy írónál: *régi* és *népi* így vegyül össze az adagium, vagyis az életbölcsességet kifejező közmondás megítélésakor. Még tömörebben: mélyen hitték, hogy ami *népi*, az *régi* is egyúttal: amit a nép ajkáról jegyez fel a gyűjtő, az méltó a legműveltebb ember érdeklődésére is, mert ősi filozófia van benne.

Ez volt Dugonics gondolkozásának legmélyebb, alapvető és az Etelka egész regényes világképét kisarjasztó csirája. A mai irodalomtudomány is elismeri ennek a régít a népivel összekapcsoló 18. századi koncepciónak rendkívüli jelentőségét, romantikus nemzeti mozgalmunk s egész népiességünk egyik igen korai és hatékony indítékát.

Azt kell mondanunk tehát, hogy Dugonicsban kezdettől élt ez a humanisztikus, a közmondásgyűjteményektől csak erősített felfogás arról, hogy ami népi, az egyben ősi is. Ebből a meggyőződéséből konkrétabb irányba fordították írói képzetét Anonymus és a nyelvrokonsággal meg az őshazával kapcsolatos felfedezések. Mindez az 1770-es évekre esett. A regény írásához azonban csak 1786 februárjában fogott hozzá, s akkor aztán, rendkívüli teljesítménnyel, másfél hónapi munka után el is készült vele. Csak olyan valaki képes ily mértékben önteni ki magából a regény fejezeteit, akinek csordultig tele van a lelke, és elméje már mindent jó előre eltervezett. De hogy a lélek szinte ily megszállottan öntse ki magát, ahhoz egy egészen közvetlen lökés is kellett: II. Józsefnek a nemesi szabadságok ellen irányuló reformintézkedései adták meg ezt a lökést.

Dugonics maga írja „Följegyzései”-ben: „Etelka nevezetű könyvem írásának főoka vala Magyarország ekkori siralmas állapotja második József császárnak igazgatása alatt” és folytatja azoknak a vádpontoknak elősorolásával, melyek a II. Józseffel szembeforduló nemesi ellenzék politikus közhelyei voltak és országszerte ellenállásra tüztelték a megyéket. Ilyen vádpontok ezek: II. József nem koronáztatta meg magát, az országgyűlés nélkül mert új törvényeket szabni, a német nyelvet akarta elterjeszteni az országban, németre fordítani a magyar ruhát, eltörülte majd mindegyik szerzetesrendet stb. Nos, minde az vádpont belekerült a regénybe. Most mindaz, amit Dugonics élettapasztalata és emlékezete szülővárosának népi-polgári életéről halmozott fel, mindaz, ami így a *népi: egyenlő: régi* elve szerint rangot is kapott előtte, mindaz, amit kora történet- és nyelvtudományának eredményeiből frissen szűrt le képzetébe, Árpádról, a nyelvrokonságról, az őshazáról — nos, mindez egyszerre rohamosan elrendeződni, kikristályosodni kezdett. Most már nemcsak a magyar, szegedi kortárs lépett át az őstörténeti regénybe, hanem II. József császár és gonosz tanácsnokai is. Az persze, hogy Zoltán fejedelem alakjába ültette át II. Józsefét, hogy a Róka nevű gonosz tanácsadó II. József két, a nemességtől gyűlölt főemberét személyesíti meg, a következetes művészi ábrázolást, az egységes jellemrajzot lehetetlenné teszi, miközben persze kiteljesíti a propagandisztikus szándékot, az agitációs irányregény szinte ököllel magyarázó fogásaival. A regény bizarr egyvelege, rikító tarkasága ezzel a politikai célzattal vált teljessé, és mondani sem kell, hatásának közvetlen oka, legmozgékonyabb eleme éppen ez az irányzatosság volt. Ne felejtjük el azonban, hogy az Árpád-korias őstörténetnek a nyelvi

és tárgyi népszerűséggel való egyesítése, a jelennek, éspedig a 18. századi paraszti-polgári milliónek az ősbibe való átvetítése nélkül a politikai irányzatosság egymagában nem emelte volna „Etelká”-t a század legnevezetesebb magyar könyvei közé.

Mindazt a nagyszerű, népi nyelven, közmondásfüzérekben elhangzó szónoklatot, panaszt, vádat vagy pörlekedést, amit a mai olvasó is élvez a regényben, Dugonics tehát egy erősen nacionalista, hetyke, sőt gőgös rendi nemesi fellépés érdekében mozgósította. Előkelő nemesurak, honfoglalók, uralkodók, főpapok beszélnek ezen a zsúfolt népi nyelven, és amit mondanak, az politikailag teljesen egybevág az 1780-as évek nemesi-nemzeti eszméivel.

Nem vitás egy percig sem, hogy Dugonicsnak ez a szélsőséges nemesi és nacionalista irányzata eszmeileg messze elmarad a felvilágosodás tisztultabb, polgárabb és egyetemesebb szemléletű gondolkozóiétól. Jól mondta tehát Révai József, a politikus, hogy Dugonics az idegen behatolás, főleg a németiség ellen küzdve fordult a nép felé, ámde rendi, feudális alapon. A regényben azonban ez a tendencia egy oly összetett közegen keresztül érvényesül, amelynek nagyobb a maradandósága és emberi értéke, mint a pusztán időhöz kötött, bár akkor igen jelentős politikai irányzatosságának. S ez a maradandóbb valami éppen az, amiről úgy beszélünk már, mint a mű keletkezésének mélyebb rétegeiről: az Árpád-téma ez és a népnyelv gyönyörűségében való dűskálás. Mert lehetett persze az Árpád-témát feudális tendenciák szolgálatába állítani: ámde az a tény, hogy Árpád korát idézni és regényesíteni 1788-ban, a hagyományihlet egyik nagy tartományának megnyitásával jelent egyet, sőt, ha úgy tetszik, az információ és a művészeti formák újabb dimenzióját tárta fel, ez a tény túlmegy, túlmutat a feudális kötöttségeken. Nem árt hangsúlyozni, hogy Dugonicsnak és igen gyöngye versfaragó követőinek ily honfoglalási vagy általában ősi magyar tárgyú írásaiból, mint kezdeményekből sok átment a honfoglalási eposzba, sőt van oly elemük is, melynek teljes kifejlése csak Buda Halálál-val érlelődött meg (Horváth János). És természetesen nincs köve a 18. századi nemesi mozgalomhoz az Etelka és általában Dugonics pompás népi nyelve sem. Kétségtelen, hogy nem tudta művészi szerkezetbe, jellemrajzba zárni ezt, de hát az ő célja nem is az volt, hanem a politikai támadás és a tanítás. Ezért öntötte bele papirosfigurába a legelevenebb, leggazdagabb nyelvkincset, mintegy ezt is alárendelve politikai célzatának. Végül is azonban a sematikus figurák megfulladtak e szóözönben, s ami messze túlélte őket, az maga e nyelv maradt. Zsigmond Ferenc írta: „A nagybeteg Árpád fejedelemnek legalábbis búváröltözetest kellett volna magára vennie s lemerülnie a Tisza vizébe, hogy meg tudhassa különböztetni egymástól azt a sokféle halfajtát, amelyeknek pontos megfigyelését neki tulajdonítja Dugonics. De nem is efféle naiv túlzás a fontos, hanem az, hogy egy magyar író a 18. század végén mily tudatos mohósággal bányássza kifelé a népnyelvnek, sőt a tájnyelvnek kiaknázatlanul heverő szókincsét, s garmadával hord össze olyan néprajzi érdekű elnevezéseket és műszavakat kínálkozó szinonim szokat, amelyeknek kellő értékelésére az egykorú magyar közvélemény még nem is volt illetékes.” (Dugonics stílusa.)

És még valami. Egy név, mely mögül hiányzik a határozott arc, az egyetlen művészi profil, mert e név viselőjére Dugonics válogatás nélkül ruházta rá az összes őneki kedves viselkedésmódot és nyelvi megnyilatkozást. E név hordozója helyzeteként változtatja arculatát és stílusát: hol szemérmes leányzó, hol szentimentális kisasszony, hol kacér szerelmes, hol hősiességű nőszemély, hol durván perelő perszóna. Ő Etelka, és ez a név is méltán élte túl alkotóját.

Mindez túlélte tehát az alkotót, akinek műve — mégannyira éretlen is a klaszszikus alkotás szempontjából — még sincs művészi invenció és nyelvi művészet nélkül. S még az a bizarr egyveleg is, melyet a mai olvasó mosolyogva fogad a könyv lapjain, a réginek és a 18. századnak, Anonymusnak és a barokkos-rokokónak szüntelen vegyítése. Etelka kisasszonynak, Árpád vezér lányának rokokó ruhája, vagy aranymedailonja, melyben úgy nézegeti Etelka képmását, mint egy francia szalonbeli dáma, vagy érzékenységei, melyek néha szinte polgáriassá teszik viselkedését, ez a furcsa egyveleg is talán csak a 19. századi realizmus felől visszatekintve zagyaság. Ha művészi alkotásnak nem mondhatjuk is az Etelkát, eléggé érthető és elfogadható ez a vegyülék abban a 18. században (s akkor is kivált Magyarországon), amikor kitisztult történelmi szemlélet, történelmi hűség az ily tárgyú művekben is igen kevésbé volt még jelen. Nem Metastasióról mutatta-e ki az egyik nagy olasz irodalomtörténész, hogy Dido-ja vagy Aeneas-a csak álarc, amelyben a 18. század bizonyos udvari köreinek szeszélyes-játékos érzelmei kerültek színpadra, hogy e melodrámahősök vagy antik maszkiájában 18. századi szalonok dámái, nemesurái, esetleg nyelves szolgálólányai ágálnak, kacérkodnak, ájul-

doznak és veszekednek? S bárki megtekintheti, hogy abban a korban, melyben Dugonics oly bizarrul vegyítette el egymással az ősit, a honfoglalót, a karéliait és a jellegzetesen 18. századit, nem egy igen híres festő ugyanilyen hihetetlennek tűnő, de akkor még elfogadott kontrasztokat mert egybehalmozni képein. Appiani pl. a milánói királyi palotában úgy festette meg az ifjú Napóleont, amint antik praetextába öltözve papiruszos ládikó fölé hajlik, s mögötte modern tüzérség tűnik fel; más képein antik klamiszokat hordanak Napóleon katonái, kezükben bajonettes puskákkal, arról nem is beszélve, amikor Napóleon csapatai, mint megannyi félmeztelen római katoná, nagy tollas sisakkal a fején, pisztolyokat sütogetnek rá a lelógó bajszú, kalpagos keleti barbárokra. Valljuk meg tehát, nem pusztán magyar provincializmus volt ez a bizarr stílvegyülék Dugonicsnál, hanem része egy európai stíluszavarnak is, mely azt hiszem, a festőkkel végeztette el Napóleon gránátosainak alighanem legnagyobb teljesítményét: lejátsszatva velük a Trajanus-oszlop antik csatáit, végül Osszián paradiisomában pipáztatta együtt az árnyakat.

Bár voltak még súlyos és igen érdemes vállalkozásai, Dugonics neve az Etelka nélkül elsüllyedt volna. Ezért kellett e megemlékezésnek középpontjába a főművet állítanom.

De ne feledkezzünk meg az alkotóról, ha már főművéről és a korhoz való viszonyáról beszéltünk is. Ha egy kis időre is, idézzük magunk elé végül Dugonics Andrást, életét, karakterét, pályáját is.

Nagyapja még Dalmáciában született; apja, bár anyanyelve még dalmát volt, már tisztviselő polgár Szegeden; a fiú a magyarságnak egyik legtüzesebb, szinte türelmetlen hirdetője lett. A dalmaták beolvadása könnyebben ment Szegeden, mint a szerbeké vagy a németeké; de azért a dalmata vér néha kiütközött s bajba is vitte a Dugonicsokat. Az öregot pl. egyszer istenkáromlásért nyelvének kivágására és fővesztésre ítélték, amit csak jókora pénzbüntetésre váltva át úszott meg. Fiát, aki 1740-ben született, magyar tanítóhoz adja, s az, amit András a felsővárosi páztor-paraszti magyar környezetben, a búcsúnak és a népünnepekében is, most kezd megismerni az életből, mély és gazdag alaprétge lesz egész kultúrájának. Nem tudom, nem vette-e körül őt valami különös levegő is, nem néztek-e rá egy kissé görbén: a hagyomány szerint ugyanis egyik közeli őst boszorkányként égették meg a hírhedtté vált szegedi boszorkányperben. No nem az anyját, mint ahogy egy eleven legenda, főleg Jósika rémregény-írásának jóvoltából, századunkig fenntartotta; talán a dédapa, Dugonya Mihály és felesége (Barak Margit) körül kell kereskednünk.

1750-ben Dugonics András beiratkozott a piarista gimnáziumba. E lépésével jó úton indult el: a kor magas, felvilágosult műveltségét is biztosító rendnek lett végül a tagjává, mikor 1766-ban felszentelték. 1758-tól 1766-ig tartó tanulóévei során bejárta az egész országot, Privigyétől kezdve Nyitrán, Nagykárolyon, Vácon és Medgyesen keresztül, alig pihenve meg egyszer-egyszer Szegeden. Medgyesen fogott hozzá a vers és a próza, valamint az eposz és regény határmezsgyéjén járó eposz kísérléteinek, a *Troja veszedelmé*-nek és az *Ulisszes történetei*-nek megírásához. Az előbbi (1767-ben készen volt) 1774-ben jelent meg, Pozsonyban, az utóbbit fektetni kényszerült, mert 1774-ben a nagyszombati egyetem professzorává nevezték ki a matematikából (és nem a fizikából, amit inkább szeretett volna). Az egyetemi munka; majd az egyetem átköltözése Budára hosszú ideig feledtette vele a félig kész művet, közben kiadatta egyetlen latin nyelvű művét, az *Argonauticon*-t (1778) — ez megdöbbenően mutatja, hogy a magyar nyelv ily végletés, érte ölni kész szerelmese is mily mélyen gyökerezett a deákosságban.

Ez a Dugonics már átélte élete és műveltsége három nagy mozgósító élményét: az elsőt: bekerülését a piarista rendbe; a másodikat: őstörténeti tanulságainak és egyben kuruckodó magyaros vonzalmainak hatását (ezek az 1760-as évektől kimutathatók); a harmadikat, melyet a legfontosabbnak kell tartanunk, a nép szó-lásainak, hagyományainak gyűjtése felé való fordulatát, mely az 1770-es évek derekától számítható (így következtetjük ki Szólásgyűjteményének 1810-es előszavából). Így hát 1778-ban már azt várnók tőle, hogy az ősi iránti forró érdeklődése ölelkezzék össze már a népivel, és írjon valami az Etelkához hasonló, valami mozgósítót. De nem: ő még mindig benne él az antikvitásban, sőt tartja még a latin nyelvet is.

Bessenyei 1778-ban adja ki döbbenetesen riasztó Magyarország című füzetét, s Dugonics ugyanebben az évben az *Argonauticon*-t latinul. Bessenyei új, felvilágosult, modern és magyar művelődési programot ad, és senki sem nagyobb, féltőbb szerelmese akkor a magyar nyelvűségnek, mint ő. Dugonics egy unalmas latin nyelvű epikumot ad ugyanakkor a közönségnek, szigorúan az iskolás- műveltség

körében. Látni ebből, hogy az a népiesség, melyet Faludi mellett Dugonics indított el, lassan, mondhatnám lomhán nyomult fel, és mert nemesi-feudális népiesség volt, úton-útfélen tisztelegni, kényszerült a feudális mentalitásnak igazán megfelelő latinság előtt. Elmaradt tehát némileg a felvilágosult élcsapat mögött.

Az 1780-ban megjelent *Ulisses történetei*-ben mégis figyelmeztet egy és más arra, hogy az *Etelka* világa, stílusa, ábrázolásmódja felé vezet Dugonics írói fejlődése: leginkább az, hogy az Odüsszeia regényé alakul át, és hogy Dugonics népiessége kezd kibontakozni. Homérosz pásztorvilága és a magyar vagy szegedi pásztor-paraszt világ közt most tünezik fel a rokonság, a réginek a népiességen keresztül történő ábrázolása, mint tudatos gyakorlat, kezd megvalósulni. Az eredeti cselekményétől ott távolodik el az író, ahol beömlesztheti a résekbe saját, főleg gyermekkori, szegedi élményeit, ahol a rikító, harsány színezés iránti vágyát teljesen kielégítheti a népnyelvi fordulatok alkalmazásával, a népszokások felidézésével. Nincs kétség afelől, hogy Dugonics nagyszerűen megfigyelte és leírta a népelet külső formáit, a pásztorélet hierarchiáját, az emberi érintkezés, párbeszéd elemi formáit. Korlátozott kör ez, igaz, nem is megy mélyre, szintűgy igaz. De valódi, szemléletes, egy elsüllyedő világot tartogat fenn: s ez még igazabb.

Még egy pár év, és itt az országos siker, az *Etelka*. Toldozott-foldozott Odüsszeia? Nem! hanem a magyar ősidőnek, a honfoglalásnak képe egy oly — aktuális — nemesi oppozíció szempontjából, mely a népi magyar nyelv végtelen bőségébe, közmondáskoszorúba, szólásfüzérekbe öltözik, tárgyi, szakmai szókészletekbe rendezhető gazdagsággal, ami az írói felkészülés okosságát, tudatosságát is mutatja. Ez a honfoglalás nem a csatáké, hanem a berendezkedésé: a jó piarista, szegedi polgársarj hogyan is vállalkozhatnék őrző harcok leírására, mikor az ő meggyőződése az, hogy a *jelenlegi népi nyelv* a társas kapcsolatok, az ünnepek, a vadászatok, a halászatok, a beszélgetések és udvarlások, vagy az erős pörlekedések szintjén tartotta fenn az *ősit*, a *honfoglalás korit*?

Mégsem volt könnyű kiadatnia az *Etelka*-t. 1786-ban befejezte, de még két évig „simogatta”, mint írja, vagyis: a fiókjában tartogatta s javíttatta. Várt az alkalomra, és hosszú ideig másolgatnia is kellett szövegét. Aztán Pestről felküldette — Budára. Méghozzá egy kicsapott jezsuitával vitette fel — írja, hátha az jobban forgolódik a helytartótanács körül. De csak fektették a kéziratot. Mikor aztán az élelmes kiadó, Fűskuti Landerer Mihály megsúrgette, Dugonics maga ment fel, s azt kapta válaszul, hogy tetszik ugyan a budai cenzornak a mű, de nem meri approbálni, küldje csak fel Bécsbe, ott bátrabbak a magyar cenzorok. Így is történt. Három nap alatt engedélyezte a bécsi cenzúra. Dugonics írja: „Így tehát azon Etelem, kit a magyarok Budán el akartak sikkasztani, a bécsi németektől megszerettetett és napvilágra méltónak ítéltetett.” Ebben van az szemernyi hamisság, hogy Bécsben németek szerették volna az *Etelkát*. Nem: magyarok engedélyezték, akik nem voltak oly szűk látókörűek, mint a pest-budaiak. Mint ahogy a Bécsben kialakuló magyar sziget, a Bessenyei körülíri is előtte járt annak a mozgolódásnak, mely a hazai területen lassabban, nehézkesebben jött lendületbe.

Dugonics ekkor az egyetem rektori méltóságát viselte Pesten, mert oda helyezték át az egyetemet a budai várpalotából. Népszerű professzor: bár jól tud németül, magyar és latin nyelven tanít. Diákjai nem jelentik fel, pedig tehetnék. Aztán jön a siker: pénz nem sok, mert a kedves kis metszetekért is fizetnie kell. 80 példányt adnak neki tiszteletdíj fejében, a 2 rénes forint, ami 160-at tesz, de abból 70 forintot vissza kell fizetnie a metszetekért. A második kiadásért 100 forintot kapott. Ha figyelembe vesszük, hogy nyugdíjazásakor, nagy nehezen elismert érdemeiért, elnyerte az évi 800 forintot, ami havonkénti kb. 66 forintnak felelt meg, akkor kiderül, hogy az *Etelka*-ért, ami egy kis vagyont hozott be a kiadónak, még a kéthavi fizetését sem kapta meg az író, ami bizony azt mutatja, hogy az 1780-as és 1790-es években kapitalista kizsákmányolás is volt már Magyarországon a könyvek kifizetése körül, és Dugonics, az első magyar könyvsiker országos nevű szerzője, éppoly békésen fejet hajtott e gonoszság előtt, mint a többiek, akik utána jöttek.

Nyilván azért, mert kiszolgáltatva érezte magát a kiadóknak. Azok pedig jó szerzőt találtak fel Dugonicsban. Csoda-e, ha meg akarta hosszabbítani az *Etelka* sikerét? Írt tehát új regényt, *Az arany perecek*-et (1790), de abban már nem az országnak, hanem csak „egy különös nemesi háznak zűrzavarjaiba” avatkozott bele. Megkérte aztán a legfőbb hivataloktól a magyar nemességet is. Am furcsamód elutasították, talán nem volt elég erős protekciója Szeged város ajánló levelében. Vagy talán a monarchia, melynek annyi ostoba tagja uralkodott Magyar-

országon, ez a monarchia visszajedt volna szolgálalkú tanácsosainak referálása alapján az igazán nem forradalmár, de nyugtalankodó Dugonicstól? Nem tudhatjuk. Az áhított nemességet nem kapta meg.

Aztán műve, saját akaratóból is, átment a színpadra. Rengeteget írt még, de egyik írása sem közelítette meg az *Etelka* érdemeit és szépségét. Még az eredetiségét sem: amit az *Etelka* eszmei összetevőiről elmondottunk, azt nem mondhatjuk el a *Jeles történetek* c. drámasorozatáról (1794) vagy az *Etelka Karjelben* c. szomorkás történetről, mely tk. dráma, a híres regénynek a folytatása. Dugonics *Toldi Miklós*-a, *Kun László*-ja pedig megannyi rossz, utolsórangú német eredetiből való magyarítás. Legsikerültebb drámái műve, a *Báthori Mária*, szintén német minta nyomán készült, de van benne valami, ami megragadta az utókort: Erkel ily című operája Dugonics drámájának szövegén alapul. Mindez mégis mögötte maradt az *Etelká*-nak.

Csokonai már tisztelgett előtte — s elgondolkozunk most: tudta-e vajon Dugonics, hogy a magyar irodalom egyik legnagyobb költője ölelte át őt? Bizonyosan nem. Csokonainak *Dugonics oszlopa* című versét a *Szerecsenyek* c. könyvének második kötetében (1798-ban) adatta ki. Mondanom se kell, hogy ezek a szerecsenek (Heliodorosz Aithiopikájának hősei) már felettébb szögediesen beszéltek.

Kazinczy is elismerte Dugonics érdemeit, éspedig a Pályám emlékezetének készülő változatában. Drámairásának stílusa még Katona Józsefet is befolyásolta első műveiben. Ha a hivatalosaktól nem is, a hazaiaktól minden elismerést megkapott.

Talán ezért is, mindhalálig dolgozott. Jolánka című regényével pedig (1803-ban) még egyszer s utoljára makacsul meg akarta ismételni az *Etelka* sikerét. De csak egy másfélezer lapnyi kalandos, igen bonyolult történetet szőtt össze benne *Etelka* lányának és Gyula vezér fiának képtelen kalandjairól. Elég említeni, hogy Voltaire *Zadig*-ját is megmagyarította egy német átdolgozás nyomán, de arról az ifjú, 18 éves Kölcsey valami nem kegyeletes bírálatot írt: „Elméssége ezen könyvnek a magyarban is szembetűnő, noha azt az Öreg a maga caprice-jainak feláldozta.” Az Öreg — szabad-e így emlegetni egy csakugyan öreg, de tisztelt író? Jó, hogy Dugonics erről már nem szerzett tudomást. Hát még a szeszélyek? De akkor már felhagyott a szépirodalommal. Történelmi műveivel a regényirodalom káros hatását akarta ellensúlyozni, kedve szerint csak a magyarok szittyai történeteiben dolgozott, tegyük hozzá, reménytelenül. Mert utolérni önmagát, az *Etelka* sikerét megismételni nem sikerült. Lehetett még hatása a romantika oly kitűnő nacionalista történetíróira, mint Horvát István, de többre nem futotta energiájából: Kölcsey, Vörösmarty tisztelte az emléket, de egy kicsit mosolygott is rajta.

Élete utolsó éveiben, amikor Szegeden élt, 1808-tól 1818-ig, családi körben, csak egy művön dolgozott, és az *Etelka* után alighanem a legfontosabbik: a *Magyar példabeszédek*-en. Két kötetében óriási anyagot halmozott fel, mely nyelvészeti és néprajzi szempontból talán még ma sincs kellőképp feldolgozva. Látom ilyenkor az öreg, hetven-egynéhány éves Dugonicsot, amint elvegyül a nép közé; ott van a vásárban, beül a készülő hajómederbe a superok közé, s nyugodtan jegyezgeti, ami érdekeset, jellegzeteset e hajóépítők beszéde a felszínre vet. 1818 júliusában, 150 évvel ezelőtt, csöndesen, lankadó erővel, fájdalomak nélkül hunyt el.

Szerették s ezért mélyen gyászolták az egész országban, még a német újságok is.

Dugonics vitte be a magyar nyelvű közvéleménybe — Attila helyett — az Árpád nevéhez fűződő honfoglalásnak és a vele összekapcsolt berendezkedésnek egész költőies világát.

Dugonics támasztotta fel, egy nemesi, egyoldalú, szűkös szemléletű magyar ellenzék védelmében azt a tarka, de gazdag, ritka szépségű magyar nyelvi örökséget, és azt a magyar folklorisztikus hagyományt, mely aztán előbb-utóbb elvált a reakciós nemesség emlékeitől.

Dugonics volt a magyar példabeszédek és jeles közmondások első és legsúlyosabb gyűjtője, ránk testálva hagyatékát.

Végül: adni egy nevet a leánygyermeknek egy furcsa, 18. századi ötlet szerint — idáig csak Dugonicsnak sikerült. Igaz, hogy ő csak egy érdekes regényalakjára gondolt ezzel a névvel. A névadást tőle függetlenül folytatta a halás utókor.

Fejezzük be tehát Kazinczy szép szavaival: „Nagy szerencsével hatott a tömegre Dugonics, maradjon örök áldásban emlékezete! Neki senki nem köszöné meg, amit adott, legalább nem a nemzet nevében, de hányan keresztelték leánygyermeküket *Etelká*nak! Az közhála vala!”